

Masarykova univerzita
Fakulta filozofická

**CJA003: Úvod do staroslověnštiny
a slavistiky pro bohemisty I**

(poznámky z přednášek)

Brno 2008

Přednášky © PhDr. Ilona Janyšková, CSc., 2007
Zpracování © Jaromír Hradílek, 2007, 2008
Sazba provedena typografickým systémem L^AT_EX.

Obsah

1	Informace k předmětu	5
1.1	Poznámky k zakončení předmětu	5
1.2	Seznam doporučené literatury	5
2	Vývoj slovanského písma	6
3	Příbuznost slovanských jazyků	7
3.1	Indoevropská jazyková rodina	7
3.2	Teorie štěpení jazyků	8
3.3	Členění indoevropských jazyků	8
4	Glotogeneze Slovanů	10
4.1	Periodizace praslovanštiny	10
4.2	Baltoslovanská jazyková jednotka	10
4.3	Geografické vymezení	11
5	Základní hláskoslovné procesy	12
5.1	Tendence k progresivní sonoritě slabik	12
5.2	Tendence k palatalizaci hlásek	13
6	Praslovanský vokalizmus	15
6.1	Vývoj indoevropských krátkých samohlásek	15
6.2	Vývoj indoevropských dlouhých samohlásek	15
6.3	Další teorie	17
7	Prozodické prostředky v praslovanštině	18
7.1	Kvantita	18
7.2	Přízvuk	18
7.3	Slabičná intonace	19
8	Ablaut	21
9	Štěpění praslovanštiny	22
9.1	Staré rozdíly v oblasti hláskosloví	22
9.2	Vývoj nosových souhlásek	23
9.3	Vývoj jerů	25
9.4	Kontrakce	26
	Použitá literatura	27

1 Informace k předmětu

1.1 Poznámky k zakončení předmětu

Předmět je zakončen zápočtem, k jehož udělení je vedle pravidelné docházky a aktivní účasti na semináři potřeba doložit znalosti úspěšným složením písemného testu.

1.2 Seznam doporučené literatury

- VEČERKA, Radoslav: *Základy slovanské filologie a staroslověnštiny*. Brno: Masarykova univerzita, 1997. 112 s. ISBN 80-210-1375-3.
- VEČERKA, Radoslav: *Staroslověnština v kontextu slovanských jazyků*. 1. vyd. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2006. 274 s. ISBN 80-244-0889-9.
- PALLASOVÁ, Eva: *Texty ke studiu jazyka staroslověnského*. 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita, 2000. 102 s. ISBN 80-210-1184-X.
- LAMPRECHT, Arnošt: *Praslovanština*. Brno: Univerzita J. E. Purkyně, 1987.
- KARLÍK, Petr – NEKULA, Marek – PLESKALOVÁ, Jana: *Encyklopedický slovník češtiny*. 1. vyd. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002. 604 s. ISBN 80-7106-484-X.

2 Vývoj slovanského písma

O tom, jaké písmo používali Slované v předcyrilometodějském období, existuje několik (dnes již víceméně zavržených) teorií. K tomu, že by používali tzv. runového písma, rozšířeného v té době mezi germánskými národy, neexistují žádné doklady. Tzv. ruská teorie se naproti tomu opírá o pasáž v *Životě Konstantinově*, v níž je vyličen jeho údajný objev evangelia a žaltáře psaného „ruskými písmeny“ na jeho cestě po černomořském pobřeží na Cherson. Opět však neexistují doklady, že by se v daném období na zmíněném území Slované vyskytovali.

V současnosti jedinou uznávanou teorií tedy zůstává skutečnost, že slované používali **latinku** pro zápis vlastních jmen (především tzv. *Cividalské evangelium*) v 8. a 9. stol. Latinkou je nicméně psáno jen minimum dochovaných památek (tzv. *Frizinské zlomky*), ve větší míře se používala hlaholice a posléze cyrilice.

Časovou vzdálenost mezi hlaholicí a cyrilicí tvoří přibližně padesát let. Za tvůrce **hlaholice** je všeobecně považován Konstantin; základem pro ni se stala minuskulní řecká abeceda, je v ní ale patrný také jistý vliv písem orientálních.

Na našem území je konec éry hlaholice spojen s vypuzením mnichů ze Sázavského kláštera a se zánikem Velkomoravské říše. K jejímu obnovení dochází až ve 14. století s povoláním hlaholášů na naše území císařem Karlem IV. (známá je *Česká bible hlaholská*), nejdéle se pak udržela u katolických Charvátů. Charvátská hlaholice (hranatá) je oproti bulharské (oblé) charakteristická nahrazením kružnic čtverci. Z památek jmenujme např. *Kyjevské listy* nebo *Pražské zlomky hlaholské*.

Cyrilice je o něco mladší a nutno podotknout, že její název je poněkud zavádějící; za jejího tvůrce je považován Kliment Ochridský nebo Konstantin Bulharský. Ve svém návrhu vychází z velké řecké abecedy s vlivem některých dalších písem. Podobně jako v případě hlaholice, i zde zastupují jednotlivé grafémy také číselné hodnoty.

Úpravou cyrilice vznikla tzv. graždanka, z níž se později vyvinula dnešní azbuka. Z památek nalezených na našem území uveďme např. *Rajhradské glosy* či *Levínský nápis* (tzv. „Levínský kocour“).

Cyrilský text se zapisoval jako souvislý text bez mezislovních mezer, obsahující pouze nejruznější značky nabádající ke způsobu přednesu apod. Tzv. titly pak nad grafémy označovaly buď číselnou hodnotu, nebo naznačovaly, že se jedná o zkrácený tvar (především z důvodů náboženských tabu). Pro studijní účely jsou nicméně veškeré texty převedeny do tzv. normalizovaného tvaru.

3 Příbuznost slovanských jazyků

Jazyková rodina je skupina jazyků, které jsou spjaty geneticky a vznikají *divergentním* způsobem. Takovouto jazykovou rodinou jsou i slovanské jazyky, jejichž společným předkem je praslovanština (rekonstruovaný a nedoložený jazyk), náležící do širší jazykové rodiny indoevropské.

Naproti tomu **jazykový svaz** tvoří jazyky, které nejsou geneticky příbuzné, ale společné rysy získaly později vzájemným ovlivňováním; vznikají *konvergentním* způsobem a jde o jazyky, které jsou společné nějakému areálu. Příkladem může být tzv. **balkánský jazykový svaz**, do nějž patří bulharština, makedonština, srbština, albánština, rumunština a nová řečtina. Mezi společné prvky patří zánik infinitivu, užívání postpozitivního členu, zánik koncovkové deklinace, vznik předložkové deklinace nebo stupňování adjektiv prostřednictvím prefixů.

3.1 Indoevropská jazyková rodina

Tzv. indoevropskou jazykovou rodinu tvoří:

- jazyková skupina **indoíránská** (árská) s větví *indickou* (jazyk staroindický, jazyky středoindické a novoindické) a *íránskou* (stará perština, jazyk avesty, perština, afghánština, kurdština, tádžičtina aj.);
- jazyk **arménský**;
- jazyk **řecký**;
- jazyk **albánský** (dialekty toskický a gegský);
- jazyky **italické** (např. latina a jazyky románské, tj. portugalština, španělština, katalánština, francouzština, rétorománské dialekty, italština, moldavština a rumunština);
- jazyky **keltské** (irština, bretonština a některá waleská a skotská nářečí);
- jazyky **germánské** (např. někdejší gótština, ze současných jazyků angličtina, fríština, němčina, holandština, vlámsština, islandština, norština, švédština, dánština a faróřština);
- jazyky **baltské** (litevština, lotyština a stará pruština);
- jazyky **slovanské** (čeština, slovenština, polština, kušubština, lužičtina, polabština, ruština, ukrajinština, běloruština, slovinština, srbština, bulharština, charvátština, makedonština a staroslověnština);
- jazyk **chetitský**;
- jazyk **tocharský** (ve variantách A a B).

3.2 Teorie štěpení jazyků

V první polovině 19. století přišel německý jazykovědec August Schleicher (1821–1868) s rodokmenovou teorií štěpení jazyků, tzv. *stammbaumtheorie*. Schleicher řadil lingvistiku k přírodním vědám a jazyk považoval podobně jako rostliny za živý organizmus, který se zrodí, postupně sílí a vyvíjí se, aby nakonec zahynul. Na počátku 20. století se začalo od této teorie upouštět.

Tzv. *nostratická teorie* předpokládá existenci příbuzenských vztahů mezi indoevropským prajazykem a některými dalšími rodinami; nostratickou prarodinu pak tvoří vedle jazyků indoevropských také jazyky uralské, altajské, jihokavkazské (kartvelské), semitsko-hamitské a drávidské. Tvůrcem této teorie je V. M. Illič-Svityč (1934–1966), u nás ji zastávají např. A. Lamprecht, M. Čejka nebo V. Blažek. Současný pohled na ni je však spíše skeptický.

3.3 Členění indoevropských jazyků

Nejznámější a v gramatikách často uváděné je členění na jazyky satemové a kentumové. Předpokládá se, že v indoevropském prajazyce existovaly tři řady velár:

1. veláry **prosté** (čisté)¹, tj. *g*, *k*, *gh*,
2. veláry **palatalizované**, tj. *g'*, *k'*, *g'h*,
3. veláry **labializované**², tj. *g^w*, *k^w*, *g^wh*.

Jazyky **satemové** se vyznačují tím, že veláry labializované a prosté splývají, a zůstávají tak pouze veláry *prosté* a *palatalizované*, které se dále spirantizují (mění v sykavky); řadíme sem jazyky indoíránské, baltské, slovanské, arménštinu a albánštinu. Název je odvozen od výslovnosti číslovky 100, viz avestské *satəm*.

V jazycích **kentumových** splývají veláry palatalizované s prostými a zůstávají tak pouze veláry *prosté* a *labializované*, které se dále vyvíjejí; mezi ně patří jazyky italické, keltské, germánské, řečtina, chetitština a tocharština. Název je odvozen od latinského *centum* (vyslovováno s *k*).

¹*gh* označuje tzv. *aspirovanou* veláru.

²V některých textech značeno *g^u*, *k^u*, *g^uh*.

	stará indičtina	řečtina	latina	góština	litevština	staroslověština	ie. prajazyk
1.	k, č <i>kraviš</i>	k <i>kreas</i>	c <i>crur</i>	h <i>hrár</i>	k <i>kraujas</i>	k, č <i>kъъъ</i>	k
2.	g, ĵ —	g <i>geranos</i>	g <i>grūs</i>	k <i>kranuh</i>	g <i>gerve</i>	g, ž <i>žeravъ</i>	g
3.	ś <i>śatam</i>	k <i>hekatōn</i>	c <i>centum</i>	h <i>hund</i>	š <i>šimtas</i>	s <i>sъto</i>	kʼ
4.	ĵ <i>ĵānāti</i>	g <i>gignōskō</i>	g <i>cognōscō</i>	k <i>kann</i>	ž <i>žinoti</i>	z <i>znati</i>	gʼ
5.	k, č <i>ka-</i>	p, t, k <i>tis</i>	qu <i>quod</i>	h^w <i>h^was</i>	k <i>kas</i>	k, č <i>kъto</i>	k^w
6.	g, ĵ <i>ĵiva-</i>	b, d, g <i>bios</i>	v, gu <i>vivus</i>	q <i>quus</i>	g <i>gyvas</i>	g, ž <i>živъ</i>	g^w
7.	gh, h —	kh —	h <i>hostis</i>	g <i>gastis</i>	g —	g, ž <i>gostis</i>	gh
8.	h <i>hima-</i>	kh <i>kheimōn</i>	h <i>hiems</i>	g —	ž <i>žiema</i>	z <i>zima</i>	gʼh
9.	gh, h <i>gharma-</i>	ph, th, kh <i>thermos</i>	f, v, qu <i>formus</i>	w, g(w) —	g <i>gareti</i>	g, ž <i>gorēti</i>	g^wh

4 Glotogeneze Slovanů

4.1 Periodizace praslovanštiny

Vývoj praslovanštiny lze na základě studií A. Erharta a A. Lamprechta periodizovat takto:

1. **západoindoevropština** (praevropština), 3000–1500 př. n. l.;
2. **protobaltština**, 1500–700, resp. 500 př. n. l.;
3. **protoslovanština** (raná praslovanština), 700, resp. 500 př. n. l. – 300, resp. 400 n. l.;
4. **praslovanština**, 300, resp. 400–1000 n. l.:
 - (a) **klasická praslovanština**, 300, resp. 400–800 n. l.;
 - (b) **pozdní praslovanština**, 800–1000 n. l.

4.2 Baltoslovanská jazyková jednotota

Pojem *baltoslovanská jazyková jednotota* je uznáván už od dob A. Schleichera, chápán je ale různě a existuje také několik různých výkladů. První koncepce předpokládá existenci jazykového útvaru, z něžž se vyčlenily větev slovan-ská a baltská; v takovém případě by ale nutně muselo být mezi slovanskými a baltskými jazyky zachováno více společných rysů. Zastáncem druhé koncepce byl francouzský lingvista A. Meillet. Ten se domníval, že vyskytují-li se v jazycích společné jevy, pak musely být buď zděděny z indoevropského prajazyka, nebo vznikly jako inovace v jednotlivých větvích na sobě zcela nezávisle. Třetí koncepce v čele s Endzelinem pak tvrdila, že společné prvky vznikly až sekundárně vzájemným kontaktem, přičemž k rozpadu této jednototy došlo intervencí třetí strany.

Z významnějších baltoslovanských shod v rovině hláskoslovné:

- **Zánik aspirace ražených souhlásek:** srov. stsl. *dymъ*, lit. *dumai* × lat. *fumus*, řec. *thymós*, stind. *dhumáh*; stsl. *bratrъ*, lit. *brolis* × lat. *frāter*, řec. *phrātōr*, stind. *bhrātr-*.
- **Vývoj slabičných sonant *r*, *l*, *m*, *n*:** předpokládá se, že v indoevropském prajazyce existovaly sonanty přední a zadní. V baltoslovanském období se z předních vyvinulo *ir*, *il*, *im*, *in*, ze zadních pak *ur*, *ul*, *um*, *un*. V praslovanštině se následně *i* změnilo v *ь*, čímž vzniklo *ьr*, *ьl*, *ьm*, *ьn*, a *u* se změnilo v *у*, čímž došlo ke vzniku *ур*, *ул*, *ум*, *ун*.

Srov. **wlk^wos* → lit. *vilkas*, psl. **vьlkъ*, stsl. *vlъkъ*; **wl̥nā* → lit. *vilna*, psl. **vьlna*, stsl. *vlъna*.

- **Vývoj skupiny *tt* > *st*:** srov. slov. *metq* – *mesti* (< **metteṭi*), lit. *metu* – *mesti*.
- **Splynutí původního indoevropského *a*, *o* > *ǣ* (*ǣ*):** v baltských jazycích se posléze vyvinulo v *a*, v jazycích slovanských v *o*.
Srov. slov. ie. **a* → osb. *ašis*, lit. *ašis*, lat. *axis*, stind. *akša*; ie. **o* → slov. *oko*, lit. *akis*, lat. *okulus*, stind. *akši*.
- **Společné posouvání přízvuku.**

Shody v rovině morfologické:

- **Zachování starého ablativu v genitivu singuláru *o*-kmenů:** srov. psl. **vьlka* × lit. *vīlkō*.
- **Složená deklinace adjektiv:** srov. slov. *dobrъjъ* × lit. *geràsis*.
- **Zachování infinitivu *-ti*.**

V rovině syntaktické se jedná především o **existenci tzv. genitivu záporového**.

V rovině lexikální jde pak o podobnost některých slov: srov. psl. **noga*, lit. *nagà* × řec. *pús*, lat. *pēs*, něm. *Fuss*; psl. **golva*, lit. *galvà* × lat. *caput*, něm. *Haupt* atp.

4.3 Geografické vymezení

Slovanská pravlast je vymezována na základě zkoumání jazykových jevů, ale také archeologických faktů. Vychází se z toho, že Slované sídlili severně od Karpat, jižně od připeřských bažin, ve východní části dnešního Polska a na Bílé Rusi, západně a severozápadně k řekám Odra a Visla a k jihoruským stepům. V období stěhování národů se dostaly slovanské kmeny až do Německa, přes severní okraj Sudet do severního Bavorska, na naše území, do středního a dolního Podunají a na Balkán, ne všude však přetrvaly. V tomto období pak dochází také k nářečnímu štěpení praslovanštiny.

5 Základní hláskoslovné procesy

5.1 Tendence k progresivní sonoritě slabik

Jedná se o tendenci k otevírání slabik, čili že by každá slabika měla končit samohláskou; někdy hovoříme také o tzv. **zákonu otevřených slabik**, který se projevuje:

1. **zánikem souhlásek na konci slov**: srov. psl. **vľlkъ*, stsl. *vľkъ* × lat. *lupus*, lit. *vilkas*, řec. *lýkos*;
2. **zjednodušením souhláskových skupin uprostřed slov**: srov. psl. **sъnъ* < **sъpnъ* (*sъpati*), **gъsli* < **gъdsli*, **dolto* < **dolbto* apod.; některé skupiny nicméně zůstávají zachovány;
3. **vývojem spojení samohlásky s neslabičnou sonantou *i̇*, *u̇***
 - (a) spojení **heterosylabické**: nachází-li se sonora mezi dvěma samohláskami, pak se projevuje jako *j*, resp. *v*, např. **poieši* > *poješi*;
 - (b) spojení **tautosylabické**: spojením samohlásek *a*, *o*, *e* s těmito sonorami dochází ke vzniku diftongů *ȧi̇*, *ȯi̇*, *ėi̇*, resp. *ȧu̇*, *ȯu̇*, *ėu̇*, např. **poiti̇* > *pěti*.

V praslovanštině pak dále došlo k tzv. **monoftongizaci diftongů**:

- *ȧi̇*, *ȯi̇* > *ě*: srov. psl. **lěvъ* × lat. *laevus*, řec. *laios*; psl. **cěna* × lit. *kaina*, řec. *poinē*;
- *ėi̇* > *i̇*: srov. psl. **zima* × lit. *žiema*, řec. *kheimōn*;
- *ȧu̇*, *ȯu̇* > *u*: srov. psl. **turъ* × lat. *taurus*, lit. *tauras*, řec. *tauros*;
- *ėu̇* > *'u*: srov. psl. **ljudъje* × lit. *liaudis*, řec. *eleutheros*.

Se zákonem otevřených slabik souvisí také **vznik nosovek *ę*, *ǫ*** na konci klasické praslovanštiny:

- ze spojení samohlásky *e*, *o*, *a* s nosovou souhláskou *n*, *m* před konsonantem uprostřed slov: srov. **penti* > *pęть*, **ponti* > *pǫti*;
- z původního indoevropského slabičného *n̥*, *m̥*: srov. psl. **pamętъ* × lit. *atmintis*;
- v přejatých slovech namísto *im*, *in*: srov. psl. **cęta* × gót. *kintus*, psl. **kъnędzъ* × gót. *kuningaz*;

- na konci slov z *ēn*, *ēm*: srov. **mēm* > *mē*.

A konečně, se zákonem otevřených slabik souvisí tzv. **proteze**, tj. vkládání souhlásky na počátek slova:

- *j* před přední samohlásky *e*, *ę*, *ь*: srov. psl. **jestь* × lat. *est*;
- *v* před zadní samohlásky *y*, *ъ*: srov. psl. **vydra* × lit. *údra*.

5.2 Tendence k palatalizaci hlásek

Pro praslovanštinu je charakteristické, že v ní postupně proběhly tři palatalizace:

1. palatalizace velár před předními samohláskami *e*, *ě*, *ę*, *i*, *ь*:

- *k* > *č*: srov. *kind* × **čędo* (< **kędo*);
- *g* > (*d*)*ž*: srov. *gývas* × **živъ* (< **givъ*), **mogor* – **možešъ*;
- *ch* > *š*: srov. **tichъ* – **tišina*.

Vyskytuje-li se před *k*, *g* sykavka *s*, *z*, je tato palatalizací zasažena také:

- *sk* > *šč* > *šť*: srov. **piskēla* > *piščala* (české *píšťala*);
- *zg* > *ždž* > *žd'*: srov. **jъz-gēr-ъ* > *jъždžar* > *jždár* > *ždár*.

2. palatalizace velár před *ě*, *i* diftongického původu:

- *k* > *c*: srov. lit. *kaina* × psl. **cěna*;
- *g* > (*d*)*z*: srov. stsl. *noga* – *nodzě*, *nozě*;
- *ch* > *ś*: vývoj byl v různých slovanských jazycích různý.

3. palatalizace velár po *ь*, *i*, *ę*, nenásledoval-li *ъ* ani *y*: došlo ke stejným změnám jako v případě 2. palatalizace:

- *k* > *c*;
- *g* > (*d*)*z*;
- *ch* > *ś*.

Srov. **grěšъnica* × **grěšъnikъ*, stsl. *ispovědъnikъ* × *icpověšъnica*.

Dalším významným procesem byla **změna souhlásek před jotací *i, j***, kdy došlo k tzv. palatalizaci alveolár:

- ***kj* > *č***: srov. **plakati* – **plakjǫ* > *plačǫ*;
- ***gj* > (*d*)*ž***: srov. **lǣgati* – **lǣgjǫ* > *lǣžǫ*;
- ***chj* > *ě***: tato změna je nejistá;
- ***sj* > *š***: srov. **prošiti* – **prošienǣ* > *prošenǣ*;
- ***zj* > *ž***: srov. **voziti* – **vozienǣ* > *voženǣ*;
- ***rj* > *r'***: srov. **morjo* > *mor'e*;
- ***lj* > *l'***: srov. **poljo* > *pol'e*;
- ***nj* > *n'***: srov. **vonja* > *von'a*;
- ***bj, pj, vj, mj* > *bl', pl', vl', ml'***, kde *l'* je tzv. měkké epentetické (vsuvné); další vývoj byl nicméně v různých jazykových skupinách rozdílný.

Projevem palatalizace byly také **praslovanské přehlásky samohlásek**, kdy se původně zadní vokály po měkké souhlásce změnily ve vokály přední:

- ***'o* > *e***: srov. **togo* × **jogo* > *jego*;
- ***'ǫ* > *ǣ***: srov. *rabǫ* × *mǫžǫ* > *mǫžǣ*;
- ***'y* > *i***: srov. **šytǫ* > *šitǣ*.

Konečně tzv. **zákon „ruki“** říká, že **ke změně indoevropského *s* > *ch* dochází tehdy, jestliže toto následuje po *i, u, r, k* a zároveň stojí před samohláskou**: srov. lit. *ausis* × psl. **ucho*, lit. *blusa* × psl. **blǣcha*, **vilkoisǫ* > *vlcěchǣ*.

6 Praslovanský vokalizmus

Nejčastější teorie předpokládají, že v indoevropském prajazyce existovalo pět samohlásek krátkých (*ǣ, ǝ, ǐ, ǫ, ǔ*) a pět dlouhých (*ā, ē, ī, ō, ū*).

6.1 Vývoj indoevropských krátkých samohlásek

Praslovanský vývoj původních krátkých samohlásek zachycuje obr. 1 a následující tabulka:

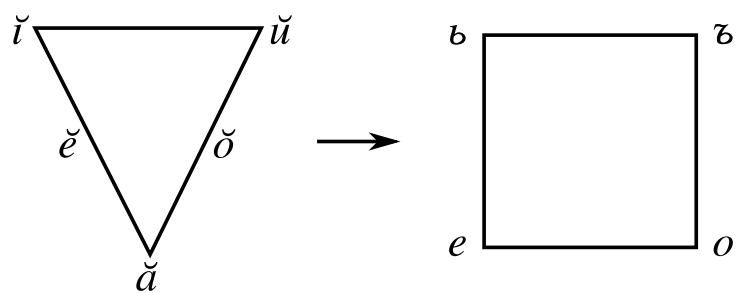
ie. prajazyk	slovanština	litevština	latina
ǣ	o <i>osъ</i>	a <i>ašis</i>	a <i>axis</i>
ǝ	o <i>oko</i>	a <i>akis</i>	o <i>oculus</i>
ǐ	e <i>jestъ</i>	e <i>esti</i>	e <i>est</i>
ǐ	ь <i>vъdova</i>	i —	i <i>vidua</i>
ǔ	ъ <i>ръдъ</i>	u —	u <i>ruber</i>

6.2 Vývoj indoevropských dlouhých samohlásek

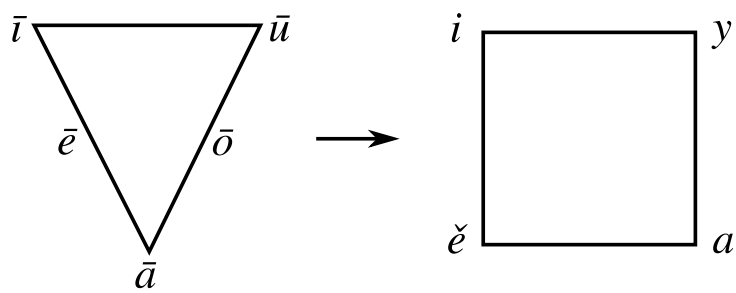
Praslovanský vývoj původních dlouhých samohlásek zachycuje obr. 2 a následující tabulka:

ie. prajazyk	slovanština	litevština	latina
ā	a <i>mati</i>	o <i>mote</i>	ā <i>māter</i>
ō	a <i>darъ</i>	uo <i>duoti</i>	ō <i>dōnum</i>
ē	ě <i>měsęcъ</i>	ė <i>mėnuo</i>	ē <i>mēnsis</i>
ī	i <i>živъ</i>	y <i>gyvas</i>	ī <i>vīvus</i>
ū	y <i>synъ</i>	ū <i>sūnus</i>	ū —

Původní indoevropské *ē* se však ve skutečnosti vyvíjelo dvojím způsobem: po *ž, š, č, j* se měnilo v *a*, ve všech ostatních případech pak na *ě*, tzv. *první jatě*.

Obr. 1: Vývoj indoevropských krátkých samohlásek

Obr. 2: Vývoj indoevropských dlouhých samohlásek

6.3 Další teorie

Vedle výše zmíněného existuje také tzv. **monovokalická teorie**; ta předpokládá, že původně existovala krátká samohláska jediná, obvykle označovaná e , z níž se ostatní samohlásky vyvinuly působením tzv. *laryngál*.

Tvůrcem **laryngální teorie** byl Ferdinand de Saussure. Laryngály se nejčastěji předpokládají tři a zpravidla se označují H_1 , H_2 a H_3 (někdy také H' , H a H^w). Krátké samohlásky vznikly postavením laryngály před samohláskou:

- $H_1e > \check{e}$
- $H_2e > \check{a}$
- $H_3e > \check{o}$

Dlouhé samohlásky pak vznikly postavením laryngály za samohláskou:

- $eH_1 > \bar{e}$
- $eH_2 > \bar{a}$
- $eH_3 > \bar{o}$

V indoevropském prajazyce se také předpokládá existence jakéhosi redukováného opěrného vokálu \emptyset (tzv. *schwa*).

7 Prozodické prostředky v praslovanštině

7.1 Kvantita

Praslovanština měla ve své fonologické zásobě *vokály krátké* (tj. ѣ, ѣ, е, о) i *vokály dlouhé* (tj. і, у, ѣ̄, а̄, monoftongizací vzniklé ѣ̄, і̄, ӯ, 'u a nosovky ę, ǫ). Na konci praslovanského období ale došlo ke krácení délek podle tzv. Šachmatovových zákonů:

- na konci dvojslabičných a víceslabičných slov dochází ke vzniku krátké samohlásky, srov. psl. *ženā > ženǎ;
- uprostřed trojslabičných a víceslabičných slov dochází ke krácení délek s výjimkou délek *novooakutových*, srov. psl. tětivǎ > tětivǎ, ale psl. zǎjēcъ > čes. *zajíc* apod.

V praslovanštině se tak najednou objevují krátké protějšky původně dlouhých samohlásek a vzniká tak nový systém opozic. Ultrakrátké samohlásky ѣ, ѣ stojí na okraji tohoto systému a posléze buď zanikají úplně, nebo se vokalizují.

7.2 Přízvuk

Praslovanština zdělila přízvuk *volný* (v různých slovech na různých slabikách) a *pohyblivý* (v rámci paradigmatu může jedno slovo přízvuk měnit). Postupně došlo k posouvání přízvuku a slabiky pod tzv. *akutem* strhávaly přízvuk na sebe:

- Podle zákona de Saussurova-Fortunatovova se v dvojslabičných slovech přesouval přízvuk z první slabiky, pokud byla dlouhá s intonací taženou nebo pokud byla krátká, na slabiku druhou, pokud byla dlouhá s intonací raženou.
- Podle zákona Pedersenova (někdy se mluví o pravidle Hirtově) strhovaly na sebe přízvuk kořenné slabiky s intonací raženou, např. psl. *dýmъ > dýmъ.

V praslovanštině se přízvuk stává ještě volnějším, pohyblivějším a je ještě pevněji spjat s intonací – stává se přízvukem *melodickým*.

7.3 Slabičná intonace

Slabičná intonace (tj. rozdíl v melodii hlasu v rámci jediné slabiky) byla v praslovanštině dvojí: *ražená* (*akut*, stoupavá, značí se ´ nebo ") a *tažená* (*cirkumflex*, klesavá, značí se ~ nebo ^).

Původně měly intonaci raženou jen dlouhé samohlásky a dlouhé diftongy, intonaci taženou jen krátké diftongy; slabiky s krátkou samohláskou byly bez intonace.

- První změny ve slabičné intonaci nastaly s **vývojem indoevropských slabičných sonant**, kdy vedle krátkých \bar{r} , \bar{l} , \bar{m} , \bar{n} existovaly také dlouhé opozice \bar{r} , \bar{l} , \bar{m} , \bar{n} . Na místě původně dlouhých slabičných sonant tak vznikla intonace ražená, zatímco na místě krátkých tažená; srov. lit. *pìlnas* × *vil̃kas* (< ie. **wl̥k^wos*), psl. **vьlkъ* × *pьlnъ* (< ie. **p̃lnos*).
- **Monoftongizací diftongů** vznikly z původně dlouhých dlouhé samohlásky s intonací raženou, z původně krátkých diftongů pak samohlásky s intonací taženou; srov. **sító* (čes. *sító*) × *líchъ* (čes. *lichý*).
- **Na místě nosovek** s intonací raženou vznikla délka, z nosovek s intonací taženou vznikla krátkost; srov. **óžьkъ* (čes. *úzký*) × **rôka* (čes. *ruka*).

Kromě toho proběhly v praslovanštině tzv. **metatonie** (tj. kvalitativní záměna přízvuku): namísto staré intonace tažené vznikla *nová ražená* (*novokut*, značí se ~), namísto staré intonace ražené vznikla *nová tažená* (*novocirkumflex*, značí se ^). Metatonie byly dvě:

1. **První metatonie**: v případě, že vedle sebe stály dvě slabiky s původní intonací raženou, došlo v první z nich ke změně v intonaci novocirkumflexovou; srov. **krádô* > *krádô* (čes. *kradu*, ale *krásti*).

2. **Druhá metatonie**:

(a) je-li slovo zakončeno tzv. *slabým jerem*:

- i. v nominativu singuláru o-kmenů a u-kmenů; srov. **dvōrъ* > *dvōrъ* (čes. *dvůr*, genitiv *dvora*);
- ii. v genitivu plurálu o-kmenů, a-kmenů a u-kmenů; srov. nom. sg. **jáma* × gen. pl. *jâmъ* (čes. *jáma*, *jam*);
- iii. před koncovkou *-tъ*; srov. čes. inf. *spáti* × sup. *spat*;
- iv. před sufixy *-ъkъ*, *-ъka*; srov. **gōrdъ* × *gōrdъkъ* (čes. *hrad* × *hrádek*);

(b) ve tvarech obsahujících jotu *j*:

- i. při tvoření složené deklinace adjektivní připojováním tvarů původního zájmena *jь*; srov. *stárъ* × *stârъjь* (čes. *stár* × *starý*);
- ii. v instrumentálu singuláru a-kmenů před koncovkou *-ojъ*; srov. **lîpa* × *lîpojъ* (čes. *lípa* × *lipou*);
- iii. před sufixy *-ja*, *-ъje*; srov. **sũchъ* × *sũša* (čes. *sucho* × *souše* < stč. *súša*), **prĕtъ* × *prĕtъje* (čes. *prut* × *proutí* < stč. *prútie*) aj.

8 Ablaut

Tzv. **ablaut** (ve starších gramatikách někdy také *střída* nebo *kmenostup*) označuje specifické střídání vokálů v kořeni nebo sufixu a je důležitým slovo-tvorným prostředkem v indoevropském prajazyce i praslovanštině. V žádném z indoevropských jazyků se nezachoval původně; v praslovanštině rozlišujeme tzv. *stupně*:

- **plný stupeň** (PS),
- **redukovaný stupeň** (RS),
- **o-stupeň** (OS),
- **zdloužený stupeň** (DS).

Projevy pak mohou být následující:

- *redukovaný stupeň* může vzniknout oslabením $e, o > \text{ь}, \text{ъ}$,
- ve *zdlouženém stupni* se objevují vokály $\bar{e}, \bar{o} > \text{ě}, a$,
- popř. může ještě dojít k *sekundárnímu dloužení* $\text{ь}, \text{ъ} > i, y$;

např. srov.:

- psl. **rekъ* (PS) – *ръci* (RS z *e*) – *prorokъ* (OS) – *rěčъ* (DS z *e*)
- psl. **berъ* (PS) – *брьati* (RS) – *сьborъ* (OS) – *сьbirati* (DS z *ь*)
- psl. **pletъ* (PS) – *plotъ* (OS) – *сьплѣtati* (DS z *e*)
- psl. **tekъ* (PS) – *tokъ* (OS) – *pritěkati* (DS z *e*) – *тъci* (RS z *e*)

Pomocí ablautu se tvoří tzv. *iterativa* a *faktitiva*; srov.:

- psl. **mertъ* (PS) – *сьmьrtъ* (RS) – *morъ* (OS) – *umirati* (DS z *ь*),
česky *mařiti* (DS z *o*)
- české *suchý* (PS) – *schnout* (RS z *ъ < ů*) – *usychat* (DS z *ъ*)

9 Štěpění praslovanštiny

9.1 Staré rozdíly v oblasti hláskosloví

O starých rozdílech mezi slovanskými jazyky hovoříme od 3. do 9. století:

1. Vývoj *ch* > *ś* z 2. a 3. palatalizace:

- západoslovanské jazyky: *š*;
- východoslovanské a jihoslovanské jazyky: *ś/s*.

2. Vývoj skupiny *kv, gv* před *ě, i* diftongického původu:

- západoslovanské jazyky: *kv, gv*; srov. polské *kwiat, gwiazda*;
- východoslovanské a jihoslovanské jazyky: *cv, (d)zv*; srov. ruské *cvět, zvězda*.

3. Vývoj skupiny *sk* před *ě, i* diftongického původu:

- západoslovanské jazyky: *šč* > *šť* (1. palatalizace); srov. staročeské *vojsko – vojště*;
- východoslovanské a jihoslovanské jazyky: *sc* > *st*; srov. stsl. *dьska – dьstě*.

4. Vývoj tzv. epentetického *l* ze spojení retnic s jotací:

- západoslovanské jazyky: *ø*; srov. české *země, koupě*;
- východoslovanské a jihoslovanské jazyky: *l*, ale v bulharštině nově zaniklo; srov. staroslověnské *zemplja*.

5. Vývoj skupiny *tj (kt), dj*:

- západoslovanské jazyky: *c, (d)z*; srov. české *svíce, mez*;
- východoslovanské jazyky: *č, ž*; srov. ruské *svěča, meža*;
- jihoslovanské jazyky:
 - bulharština a staroslověněština: *št, žd*; srov. stsl. *svěšta, mežda*;
 - makedonština: *ќ [ť], ѓ [ď]*; srov. *sveka, mega*;
 - srbochorvatština: *ć, đ*; srov. *sveća, međa*;
 - slovinština: *č, j*; srov. *sveča, meja*.

6. Vývoj skupiny *dl, tl*:

- západoslovanské jazyky: **dl, tl**; srov. české *vedl, pletl*;
- východoslovanské a jihoslovanské jazyky: **ø**; srov. ruské *vel, plel*.

7. Metateze likvid *ort, olt*:

- jihoslovanské jazyky: **rat, lat** (přesmyk a dloužení);
- západoslovanské a východoslovanské jazyky:
rot, lot při intonaci tažené;
rat, lat při intonaci ražené;

srov. psl. **órmę*, stsl. *ramę*, bulharské *ramo*, české *rámě*; srov. psl. **řvьnъ*, stls. *равьнъ*, ruské *rovnjy*, české *rovný*.

8. Metateze likvid *tort, tolt, tert, telt*:

- jihoslovanské jazyky, čeština a slovenština: **trat, tlat, tret, tlet** (přesmyk a dloužení);
- západoslovanské jazyky bez češtiny a slovenštiny: **trot, tlot, tret, tlet** (přesmyk bez dloužení);
- východoslovanské jazyky: **torot, tolot, teret, tolot**;

srov. psl. **melko*, stsl. *mlěko*, ruské *moloko*, české *mléko*; srov. psl. **gordъ*, stsl. *gradъ*, ruské *gorod*, české *hrad*.

9.2 Vývoj nosových souhlásek

Na konci praslovanského období došlo ještě ke dvěma významným procesům. Jedním z nich byla tzv. **denazalizace**, tj. zánik nosových souhlásek *ę* a *ǫ*, k níž došlo v jednotlivých oblastech v různém období: na českém území proběhla už v polovině 10. a na počátku 11. století, zatímco v Bulharsku až ve století 12. a 13.

1. Východoslovanské jazyky:

- *ę* > *'a, ja*;
- *ǫ* > *u*.

2. Jihoslovanské jazyky:

- bulharština:
 $\xi > e$;
 $\varrho > \mathfrak{r}$ [\check{a}]; srov. *rǎka*;
- makedonština:
 $\xi > e$;
 $\varrho > a$; srov. *raka*;
- srbochorvatština:
 $\xi > e$;
 $\varrho > u$; srov. *ruka*;
- slovinština:
 $\xi > e$;
 $\varrho > o$; srov. *roka*.

3. Západoslovanské jazyky:

- čeština:
 $\xi > 'ä > \check{e}, a/\acute{a}, \acute{i}$; srov. *pět, pátek*;
 $\varrho > u, ou, i/\acute{i}$; srov. *ruka, soud*;
- slovenština:
 $\xi > ia, ä, 'a$; srov. *päť, piaty*;
 $\varrho > u/\acute{u}$; srov. *súd, ruka*;
- hornolužická srbština:
 $\xi > e, ja$; srov. *mjaso*;
 $\varrho > u$; srov. *ruka*;
- dolnolužická srbština:
 $\xi > \check{e}, je$; srov. *mjeso*;
 $\varrho > u$; srov. *ruka*;
- polština:
 $\xi, \varrho > \xi, \mathfrak{a}$ [ϱ]; srov. *ręka < *rǫka, dąb < *dǫbъ*;
- polabština:
 $\xi > \mathfrak{a}, \varrho$; srov. *jǫzyk < *jǫzykъ*;
 $\varrho > \varrho$; srov. *rǫka < *rǫka*.

9.3 Vývoj jerů

Druhým významným procesem byl na konci praslovanského období vývoj jerů. Ultrakrátké samohlásky $\mathfrak{ь}$ a $\mathfrak{ѣ}$ se postupem času octly na okraji systému a buď zanikly úplně, nebo došlo k jejich vokalizaci. Ani tento proces neproběhl na celém území současně; ve východoslovanských jazycích k němu došlo až ve 13. století. Které jery zanikly a u kterých došlo k vokalizaci lze rozpoznat pomocí tzv. **Havlíkova pravidla**, jehož definice říká:

V souvislé řadě sousedících slabik s jery (počítáno od konce) liché zanikly a sudé se vokalizovaly.

Ačkoli bylo původně definováno pro češtinu, brzy se rozšířilo také na ostatní slovanské jazyky. Srov. např. české *dnes* < $*d\mathfrak{ь}n\mathfrak{ь}s\mathfrak{ь}$, *okno* < $*ok\mathfrak{ь}no \times oken$ < $*ok\mathfrak{ь}n\mathfrak{ь}$, *sen* < $*s\mathfrak{ь}n\mathfrak{ь} \times sna$ < $*s\mathfrak{ь}na$ aj.

1. Východoslovanské jazyky:

- $\mathfrak{ь} > 'e$;
- $\mathfrak{ѣ} > o$.

2. Jihoslovanské jazyky:

- bulharština:
 - $\mathfrak{ь} > e$;
 - $\mathfrak{ѣ} > \mathfrak{ѣ} (\check{a})$;
- makedonština:
 - $\mathfrak{ь} > e$;
 - $\mathfrak{ѣ} > o$;
- srbochorvatština:
 - $\mathfrak{ь}, \mathfrak{ѣ} > a$;
- slovinština:
 - $\mathfrak{ь}, \mathfrak{ѣ} > e$, a – v krátkých slabikách e , v dlouhých a bez ohledu na původní podobu jeru.

3. Západoslovanské jazyky:

- čeština:
 - $\mathfrak{ь}, \mathfrak{ѣ} > e$; srov. $*d\mathfrak{ь}n\mathfrak{ь} > den$;

- slovenština:
 $\mathfrak{b} > 'e, o, a$; srov. *deň* [děň];
 $\mathfrak{b} > e, o, a$;
- hornolužická srbština:
 $\mathfrak{b} > e$;
 $\mathfrak{b} > e, o, \emptyset$;
- dolnolužická srbština:
 $\mathfrak{b}, \mathfrak{b} > e, 'a, \emptyset$;
- polština:
 $\mathfrak{b}, \mathfrak{b} > e$; srov. *sen, dzien*.

9.4 Kontrakce

Tzv. **kontrakce** (nebo také *stahování*) je proces, který se uplatňoval tehdy, vyskytlo-li se *j* mezi dvěma vokály. V takovém případě došlo k zániku intervokalického *j* a oba vokály následně splynuly v jediný dlouhý; srov. např. **lajati* > **laati* > české *láti*. Ke kontrakci došlo v jihoslovanských i západoslovanských jazycích, v jazycích východoslovanských zůstaly tvary nestažené. Tendence k ní pak lze nalézt už v období mladší staroslověnštiny.

Použitá literatura

- [1] VEČERKA, Radoslav: *Základy slovanské filologie a staroslověnštiny*. Brno: Masarykova univerzita, 1997. 112 s. ISBN 80-210-1375-3.
- [2] VEČERKA, Radoslav: *Staroslověnština v kontextu slovanských jazyků*. 1. vyd. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2006. 274 s. ISBN 80-244-0889-9.